

Свистун Н. О.,

Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, м. Тернопіль

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ДІЄСЛІВНИХ ОДНОСКЛАДНИХ РЕЧЕНЬ (НА МАТЕРІАЛІ ПОВІСТІ МАРІЇ МАТІОС "СОЛОДКА ДАРУСЯ")

У статті розглядається структурно-семантична характеристика односкладних (одноядерних) речень у повісті Марії Матіос "Солодка Даруся". Виявлено види односкладних речень, за допомогою прикладів з повісті проілюстровано, які саме односкладні речення ужиті авторкою та яку роль вони відіграють у художній мові письменниці.

Ключові слова: односкладні речення, означено-особові речення, неозначено-особові речення, безособові речення, інфінітивні речення.

В статье рассматривается структурно-семантическая характеристика односоставных (одноядерных) предложений в повести Марии Матиос "Солодка Даруся". Выявлены виды односоставных предложений, с помощью примеров из повести проиллюстрировано, какие односоставные предложения использованы автором и какую роль они играют в художественном языке писательницы.

Ключевые слова: односоставные предложения, определённо-личные предложения, неопределённо-личные предложения, инфинитивные предложения.

The article deals the structural and semantic characteristics of single-composition (single-core) sentences in the story of Mary Matios "Solodka Darusya." The kinds of sentences-composite discovered, using examples from the story to illustrate what composite sentence taken by the author and what role they play in the artistic language of the writer.

Key words: one-composite sentence, definite-personal sentences, no definite-personal sentences, impersonal sentences, infinitive sentences.

Сучасний етап розвитку синтаксичної науки позначений утвердженням комплексного і диференційованого підходу до аналізу речень з урахуванням формального, семантичного й комунікативного рівнів мови його організації, оскільки саме сукупність чинників різної природи може визначати належність тієї чи іншої конструкції до певного класифікаційного типу. Напрямок дослідження зумовлений потребою в систематизації міркувань щодо синтаксичних структур у творах сучасних письменників. На цей підставі актуалізується необхідність з'ясування підбору речень, які впливали на вибір письменників при написанні твору. До конструкцій, які ще не стали об'єктом такого всебічного аналізу, належать одноядерні речення у творі Марії Матіос "Солодка Даруся". У межах лінгвістики сутність таких реченнєвих структур досліджувалася та осмислювалася з різних позицій. Односкладні речення ставали предметом дослідницьких зацікавлень таких мовознавців, як І. Білодід [6], І. Вихованець, К. Городенська [1], Б. Кулик [2], О. Пономарів [5], І. Слинко [4], К. Шульжук [7], І. Ющук [8] тощо.

Односкладні речення – цілком самостійні синтаксичні одиниці, які мають широкі виражальні можливості і специфіку уживання в усіх стилях мовлення. Вони не протиставляються двоскладним і не є їх варіантами з пропущеними підметом чи присудком, не вимагають поновлення другого головного члена і не можуть бути доповнені ним без зміни змісту висловленого. На сучасному етапі розвитку синтаксису такі речення розглядаються як тип простих речень, структурно-предикативна основа яких ґрунтується на функціонуванні єдиного поширеного або не поширеного залежними компонентами головного члена, що виступає засобом вираження предикативності. Головний член односкладного речення не співвідносний ні з підметом, ні з присудком, хоч формально може уподібнюватися до одного з членів двоскладного речення.

У сучасному українському синтаксисі поряд із терміном "односкладні" функціонує термін "одноядерні речення" (І. Слинко, Н. Гуйванюк, М. Кобилянська) [4], які поділяють на одноядерно-двокомпонентні і одноядерно-однокомпонентні. У синтаксичній традиції односкладні речення класифікуються за морфологічними ознаками головного члена речення та за їх семантикою. За формою головного члена виділяються два типи односкладних конструкцій: дієслівні та іменні односкладні речення. К. Ф. Шульжук [7] виділяє такі типи односкладних речень з урахуванням формально-граматичних і семантичних ознак: означено-особові, неозначено-особові, узагальнено-особові, безособові, інфінітивні, номінативні. Ми у своєму дослідженні дотримувалися саме цієї класифікації, беручи до уваги дієслівні односкладні речення.

Зазначимо, що Марія Матіос – письменниця надзвичайного світобачення. Оскільки ми досліджуємо її твір із позиції синтаксису, то зважаємо насамперед на мовне багатство твору. Художня мова письменниці багата, барвиста, зрозуміла, чітка. Щодо синтаксичних особливостей, то авторка віддає перевагу односкладним та складним реченням. Закцентуємо увагу на перших.

Означено-особові односкладні речення. Означено-особові речення – це речення, головний член яких виражений дієсловом дійсного способу першої або другої особи одними чи множини теперішнього або майбутнього часу, а також наказового способу і вказує особовим закінченням на означену особу. Дієслівна форма вказує на те, що дія виконується означеною особою. Відповідна особа конкретизується комунікативною ситуацією, у якій чітко можна визначити мовця й адресата мовлення. Наприклад: *Дитину хочу схрестити* [3, с. 22]; *У четвер маю голитися* [3, с. 43]; *Та наслідок щось тобі скажу* [3, с. 59]; *Будемо збиратися в дорогу* [3, с. 59]. Більшість синтаксистів вважають їх односкладними повними, тому що дієслівне закінчення чітко вказує на особу, якої стосується дія чи стан. Вони часто вживаються одночасно з двоскладними, у яких є потреба наголосити на особі мовця чи співрозмовника.

Головний член односкладних означено-особових речень виражається дієсловом першої особи одними та множини дійсного способу, напр.: *Ой, кумо, буду тобі міліцію кликати* [3, с. 69]; *Будемо помагати* [3, с. 95]; *Про все думаю* [3, с. 127]. Зауважимо, що головний член означено-особових речень, виражений особовим дієсловом 1-ї особи однини, виступає не лише структурним, а й семантичним центром речення.

Конструкції з головним членом, вираженим першою особою множини дійсного способу, в повісті Марії Матіос “Солодка Даруся” є менш уживаними, ніж у формі однини. Можливо, тому, що письменниця часто ототожнює себе з героями, є з ними одним цілим.

На другому місці за частотністю у творчості письменниці знаходяться односкладні означено-особові речення, в яких головний член виражений дієсловом наказового способу, наприклад: *Краще підв'яжіть собі язик тим шнуром* [3, с. 115]; *Та ще рано вам, бійтеся Бога* [3, с. 128]. *А на калік не наговорюйте* [3, с. 69]. Приклади показують, що дієслова наказового способу надають висловлюванню емоційності. Загалом означено-особові речення з головним членом, вираженим дієсловом другої особи однини та множини, надають повісті Марії Матіос діалогічності, зверненості до читача, який може увіяти себе адресатом. Наприклад: *Тримайтеся своєї господарки* [3, с. 69]; *А дитину не бийте!* [3, с. 159].

Спостереження за функціонуванням односкладних означено-особових речень у повісті Марії Матіос “Солодка Даруся” засвідчує їх широку уживаність. Дані статистичного опрацювання знайдених означено-особових речень переконливо доводять, що саме вони складають 33,3% від усіх аналізованих односкладних речень. Ці реченнєві структури виконують різноманітні функції: допомагають розкрити внутрішній світ героя (означено-особові речення з головним членом, вираженим дієсловом 1-ї особи однини дійсного способу), створити атмосферу широї довірливої розмови (означено-особові речення з головним членом, вираженим дієсловом 2-ї особи однини і множини дійсного способу). У повісті “Солодка Даруся” тісно взаємодіють поширені і непоширені означено-особові речення. Аналіз цих речень за метою висловлювання показав домінування розповідних речень, дещо менше – спонукальних.

Неозначено-особові односкладні речення. Під неозначено-особовими реченнями розуміємо такі односкладні речення, у яких дійова особа мислиться неозначено, чітко не окреслено, а співвідносний із присудком головний член виражений дієсловом у формі третьої особи множини теперішнього чи майбутнього часу або формою множини минулого часу дійсного способу. Простежуємо у повісті такі зразки: *Пропали – та й по всьому* [3, с. 10]; *Але вже... хай крутять пальцями коло скронь* [3, с. 19]; *Тутешню екзотику – одержу, писанки, співи і танці, – час від часу возили в область на телебачення, на фестивалі, чи просто перед начальством показували* [3, с. 40].

Неозначено-особові речення в повісті Марії Матіос “Солодка Даруся” трапляються менше, ніж означено-особові, вони становлять 32% від усіх односкладних речень. Проте, вони є важливими для творчої манери письменниці, оскільки іноді виступають структурним центром висловлювання, несуть велике смислове навантаження. Напр.: *Доправлять до свого посту виловленого серед ріки небогу, наб'ють буковими палицями в чотири руки, відберуть крам, потримають межі жовнірами, заставлять траву скосити чи сіно скинути – та й відпускають бітого назад* [3, с. 101]; *Можже були нечистої крові* [3, с. 115]; *Дітям роздали небачені досі в Черемошнім довгі цукерки у блискучих обгортках та якісь дивні фрукти, схожі на яблука* [3, с. 128].

Використання неозначено-особових речень дозволяє авторці акцентувати увагу на дії, дійову ж особу відсунути на задній план. Однак, неозначена особа виступає активним виконавцем дії, натяк на окремі властивості якого містять іноді ситуація, обставинні слова, другорядні члени речення. Напр.: *До того ж документів при собі не мали* [3, с. 62]; *А що посмішувалися над Іваном Цвичком – так то не дивно: у цім краю посміювалися над усіма* [3, с. 45].

У найтипівіших випадках дія, позначувана дієсловом третьої особи, стосується невизначеної кількості осіб, що для мовця не має принципового значення: *На ранок переказували в полонину Михайлові* [3, с. 94].

У деяких випадках головний член неозначено-особового речення має семантику неозначеності, а не множинність виконавців дії, хоч найчастіше неозначеність і множинність збігаються. Напр.: *Лиш людей цураються* [3, с. 90]. *А так людей особливо не чіпали* [3, с. 128].

Неозначено-особові односкладні речення у повісті відіграють важливу роль, вони різноманітні за своєю семантикою, морфологічним вираженням головного члена і функціональним навантаженням. Найбільш поширеними у повісті “Солодка Даруся” Марії Матіос виступають неозначено-особові речення, в яких головний член виражений дієсловом третьої особи множини минулого часу дійсного способу. В основному це поширені неускладнені речення.

При аналізі зовсім не виявлено речень, у яких позначувана головним членом дія стосується будь-якої особи і мислиться узагальнено. Це узагальнено-особові речення. Як відомо, ці речення в основному вживаються в усній народній творчості, поширені серед прислів'їв, приказок, загадок, і, зрозуміло, в авторському художньому творі простежуються опосередковано або взагалі відсутні (Пор.: *Шилом моря не нагрієш. У лиху годину пізнаєш вірну людину* і под.).

Безособові речення. Специфіка безособових речень полягає в тому, що дія або стан мислиться в них як незалежні від діяча або носія стану. З комунікативного погляду послаблення ролі діяча більш виразне, робить акцентованою дію або стан, відображаючи їх самовільність та існування незалежно від діяча.

З урахуванням морфологічної природи головного члена безособового речення та його загальної семантики розглядаємо такі види речень:

1. Власне безособові речення. Головний член виражений безособовим дієсловом: *То треба виплакати наперед, при ньому не можна* [3, с. 24]; *Боятися Бога за щось друге треба, а не за це* [3, с. 28]. У таких ре-

чення виражається настрої людини й фізичні відчуття, незалежні від її волі. Це дає змогу авторові наблизити читача до внутрішніх переживань героїв.

Крім того, Марія Матіос використовує речення, в яких виражаються модальні значення бажання / небажання, що концентруються в семантиці головного члена, переважно складеного, який поєднує безособове дієслово *хочеться* як допоміжне з інфінітивом зі значенням конкретної дії. Напр.: *І хочеться або вмерти, або співати* [3, с. 41]; *Бо понад усе їй хочеться жити на цьому світі, такому веселому, такому кольоровому і зашпашному* [3, с. 19]. Інколи інфінітив може опускатися. Напр.: *Не хочеться мені* [3, с. 67].

Речень такого типу у повісті “Солодка Даруся” виявлено дуже мало.

2. Безособові речення, головний член яких виражений особовим дієсловом, ужитим у безособовому значенні. Усі віднайдені речення такого типу ми поділили на дві групи з урахуванням морфологічного вираження головного члена:

а) безособові речення з присудком без постфікса *-ся (-сь)*;

б) безособові речення з головним дієслівним членом із постфіксом *-ся (-сь)*.

У межах кожної групи можна виділити кілька семантичних різновидів. Так, до першого типу ми віднесли речення на позначення природних процесів, реалізованих за допомогою предмета, що виконує дію, або ж явища природи, що є джерелом дії, стану. У таких реченнях переважно наявний непрямий додаток в орудному відмінку. Напр.: *Звідти віє холодом і такою ж неясною тривоною* [3, с. 105].

Марія Матіос у досліджуваній нами повісті часто використовує безособові речення (з головним членом-присудком із постфіксом *-ся*) на позначення різних процесів сприймання, мислення, мовлення. Напр.: *Їй дихалося легко* [3, с. 107]; *Всюди ввижалося щось страшне* [3, с. 86].

Менш уживаними є безособові речення, головний член яких виражений прислівником у поєднанні з дієсловом-зв'язкою (форма присудка). Напр.: *Було холодно і дуже вітряно* [3, с. 146]; *У хаті стало тихо-тихо* [3, с. 151].

3. Безособові речення, у яких головний член виражений незмінною предикативною формою на *-но, -то*. Напр.: *Сказано: такого щастя не було, нема* [3, с. 73].

Інфінітивні речення. На сучасному етапі розвитку синтаксичної науки інфінітивні речення виокремлюють в окремий тип односкладних речень. Під інфінітивними односкладними реченнями розуміємо речення, головний член яких виражений синтаксично незалежним інфінітивом.

Переважну більшість віднайдених нами інфінітивних речень становлять ті, в яких головний член виражений інфінітивом без частки *би, б*. Напр.: *Та що про це думати, як нема про що?* [3, с. 112]; *Що, їй чекати на чийсь сторонську допомогу?* [3, с. 119].

Серед них можна виділити такі семантичні групи на підставі модальних значень інфінітива: необхідності, неможливості, неминучості, наявності / відсутності дії чи стану. Напр.: *Дрова колоти, фундамент класти, стільцю майструвати* [3, с. 92]; сумніву, вагання щодо доцільності чи необхідності дії, названої інфінітивом. Напр.: *То для чого тоді молити Бога?* [3, с. 142].

Отже, дослідивши дієслівні одноядерні речення, бачимо, що у повісті Марії Матіос “Солодка Даруся” активно функціонують односкладні речення майже усіх груп та різновидів, які допомагають створити особливий, неповторний світ, де письменниця відкриває свої думки, переживання, враження від людей. Доведено, що авторка віддає перевагу означено-особовим реченням, серед яких переважають ті, у яких присудок виражений дієсловом у формі другої особи однини і множини. Неозначено-особові та безособові речення вживаються майже в однаковій кількості і займають другу позицію після означено-особових. Інфінітивні трапляються рідше. Загалом односкладні речення відіграють важливу роль і становлять невід’ємну частину мовної системи художнього тексту. Їх функціонування, семантико-стилістична роль регламентуються індивідуально-авторським стилем. Більшість речень містить емоційно-оцінний компонент значення, допомагає окреслити коло духовних ідеалів письменниці, пізнати її внутрішній світ та почуття.

Література:

1. Вихованець І. Р. Семантико-синтаксична структура речення / Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Русанівський В. М. – К. : Наукова думка, 1983. – 219 с.
2. Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови: Синтаксис / Б. М. Кулик. – К. : Радянська школа, 1965. – 288 с.
3. Матіос М. Солодка Даруся / Марія Матіос. – Львів : ЛА “Піраміда”, 2005. – 176 с.
4. Слинко І. І. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання / Слинко І. І., Гуйванюк Н. В., Кобилянська М. Ф. – К. : Вища школа, 1994. – 670 с.
5. Сучасна українська мова / [за ред. О. Д. Пономарева]. – К. : Либідь, 1997. – 400 с.
6. Сучасна українська літературна мова: Синтаксис / [за ред. І. К. Білодіда]. – К. : Наукова думка, 1972. – 515 с.
7. Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови: [підручник для студ. вищ. навч. закл.] / К. Ф. Шульжук. – К. : Академія, 2010. – 408 с.
8. Ющук І. Л. Українська мова: [підручник] / І. Л. Ющук. – К. : Либідь, 2003. – 639 с.